

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

УДК 340.12

А. Мерник, аспірантка НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, головний спеціаліст Головного юридичного управління Харківської обласної державної адміністрації

Громадянське суспільство як інституційна система

Тривалий час на сторінках наукових та суспільно-політичних періодичних видань іде дискусія про громадянське суспільство. Утім усі роздуми про громадянське суспільство, як правило, лежать у площині його протиставлення всьому тотальному і державному. При визначенні поняття «громадянське суспільство» домінує не системний, а випадковий набір ознак. Його структура визначається за «залишковим принципом», тобто «за вирахуванням» із соціального життя державного початку і деяких аспектів публічного права¹.

Громадянське суспільство визначають або як сукупність рівноправних індивідів², або як сукупність різноманітних суспільних відносин між індивідами³, або на перший план виступає така сутнісна риса громадянського суспільства, як права і свободи людини і громадянина⁴.

Так, представники першого підходу вважають, що розвинене громадянське суспільство будується як взаємодія та взаємовплив суб'єктів, якими і є окремі вільні особистості. Якщо виходити з того, що головною діючою особою суспільства є конкретна, вільна, автономна людина, то вся сукупність відповідних інституцій, які опосередковують

---

¹ Див.: Кальной И. И. Гражданское общество: истоки и современность / И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – 2-е изд., доп. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002 – С. 133.

² Теория государства и права для юридических ВУЗов и факультетов / С. С. Алексеев, С. И. Архипов, В. М. Корельский и др. – М. : Норма, 1998. – С. 82.

³ Див.: Мацюк А. Р. Громадянське суспільство – соціальна основа держав демократії / А. Р. Мацюк // Укр. право. – 1996. – № 1. – С. 24.

⁴ Див.: Рабінович П. М. Громадянське суспільство і правова держава (загально-теоретичні міркування) / П. М. Рабінович // Укр. право. – 1996. – № 3. – С. 32.

приватне життя і через які вона задовольняє свої потреби та інтереси, і є громадянським суспільством¹.

Представниками наступного підходу громадянське суспільство трактується через систему суспільних відносин і громадських інститутів: «Громадянське суспільство — це система самостійних і незалежних від держави громадських інститутів і відносин, які покликані забезпечувати умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізацію приватних інтересів і потреб»². Ці інтереси і потреби виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як церква, система освіти, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації тощо.

Представники іншого підходу зазначають, що громадянське суспільство — це тип соціальної організації, який будується на принципах забезпечення і гарантії прав людини³. Світоглядний принцип свободи особистості відображається у громадянських і політичних правах; в економіці — принцип економічної демократії, відображений у свободі підприємництва і праві приватної власності; у політиці — права держава, верховенство закону, принцип розподілу влади; в управлінні — самоврядування як універсальний принцип організації суспільних, господарських і політичних структур та їх функціонування.

Як зазначає Ю. Тодика, зусилля суспільства мають бути сконцентровані на забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Тому не випадково третина конституційного тексту Основного Закону нашої держави присвячена правам людини і громадянина, оскільки світовий досвід свідчить, що найбільш успішно розвивається та соціальна система, в якій найбільш повно розкривається творчий потенціал людини. Саме вільна і відповідальна людина є головною рушійною силою складних суспільних відносин — політичних, економічних, соціальних, правових, етнічних, конфесійних, культурних. Участь особи в усіх сферах суспільної життєдіяльності забезпечується системою прав і свобод, в якій виражено прагнення людини на гідне життя і благополуччя⁴.

¹ Див.: Цимбалюк М. М. Особистість як головна умова існування громадянського суспільства / М. М. Цимбалюк // Підприємництво, госп-во і право. – 2004. – № 2. – С. 82.

² Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки, основные вехи формирования / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. – 1991. – № 7. – С. 30.

³ Див.: Варениця В. А. Соціальний діалог: громадянське суспільство та демократія співучасті / В. А. Варениця // Право і безпека. – 2009. – № 2. – С. 193.

⁴ Тодика Ю. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 1 (32). – С. 38.

Якщо такі науки, як філософія, соціологія, політологія, не прагнуть обмежити поняття громадянського суспільства за обсягом і змістом, бо вони покликані охоплювати різноманітні за своєю природою суспільні явища, то юридична наука вивчає не всі сторони громадянського суспільства, а концентрується на інституціональному визначенні громадянського суспільства¹. Усе частіше в риторичній науковців звучить поняття «інститут» — «політичний інститут», «правовий інститут» чи, приміром, «інститут держави». Іноді вживається й інше поняття — «інституція»: як синонімічне «інституту» поняття або як опозиційне до нього.

У Радянському енциклопедичному словнику, даючи визначення інституціоналізму, автори зазначають, що інституціоналізм — це напрям буржуазного правління державою 20 століття, який розглядає політичну організацію суспільства як комплекс різних об'єднань громадян — «інституцій» (наприклад, сім'я, партія, профспілка)². Таким чином, під інституціями розуміються об'єднання громадян, які формуються добровільно для представлення та захисту інтересів певної групи членів суспільства. Звідси можна окреслити дві ознаки інституцій: по-перше, це формування об'єднання громадян на добровільній основі, по-друге, це представлення та сприяння у реалізації приватних інтересів членів певного суспільства. Укладачі словника кваліфікують державу як одну з інституцій організації суспільства. З іншого боку, такі ознаки держави, як політична влада, апарат влади, організація всього суспільства, здатність видавати закони, не дозволяють вважати державу як звичайну інституцію суспільства. Звернемося до одного з визначень держави вітчизняними політологами: «...державою — це головна інституція суверенної влади, яка в рамках правових норм здійснює управління суспільними процесами»³. Але держава передусім є найважливішим політико-правовим інститутом.

Поняття «соціального інституту» вперше в науці застосував Г. Спенсер. Визначальними факторами в розвитку інститутів суспільства Г. Спенсер вважав боротьбу за існування із сусідніми суспільствами (війну) та з навколишнім природним середовищем. Завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції згідно з усклад-

¹ Загальна теорія держави та права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. - Х. : Право, 2009. - С. 540.

² Советский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. - 4-е изд. - М., 1987. - С. 494.

³ Ребало В. А. Політичні інститути в процесі реформування системи влади / В. А. Ребало, Л. Є. Шкляр. - К. : Міленіум, 2003. - С. 23.

ненням структур породжують, за Спенсером, необхідність формування регулятивного інституту¹. Взнявши за основу функції держави (зовнішні та внутрішні), можна зробити висновок, що цим регуляторним інститутом і є держава, яка наділяється специфічними ознаками з метою виконання завдань, для яких вона утворюється.

Слід наголосити, що існують і інші підходи до розмежування понять «інститут» та «інституція». Як зазначає П. Бергер, термін «інституція» відбиває встановлення, традицію, порядок, заведений у суспільстві, а «інститут» відповідно розглядається як закріплення таких звичаїв і порядків у законах і правових нормах². Проте у правовій державі й інституції громадянського суспільства, й інститути держави закріплюються у правових нормах та діють у правовому полі.

Важливо наголосити і на тому, що громадянське суспільство як соціальне явище складається з інституцій — громадських (недержавних) об'єднань, а не окремих громадян. Це пояснюється ускладненням соціальної структури сучасних країн. Окремій особі складно змінити соціальну дійсність, яка створюється мільйонами автономних осіб. Потреби окремої людини мають найбільше шансів бути реалізованими, коли вони збігаються з потребами та інтересами інших осіб, які організуються та ставлять собі за мету скоординовано прагнути їх реалізації³. За цією рисою можна формально оцінити ступінь розвитку суспільства: чим більше існує різноманітних недержавних організацій, тим більше власних потреб воно може самостійно розв'язувати.

Цікавим є підхід до питання громадянського суспільства як інституційної системи дослідника Т. Янссона, який характеризує взаємовідносини держави і громадянського суспільства, вважаючи, що ми маємо справу з «трикутником»: держава перебуває нагорі, а внизу, з одного боку — місцеве самоврядування: муніципалітети, пов'язані із суспільною сферою і державою, з другого боку (також внизу) — добровільні об'єднання, що містяться у «приватній, соціальній, вільній сфері», керованій за правилом Бентама, згідно з яким метою товариства є найбільше щастя можливої більшості громадян⁴.

¹ Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Н. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – С. 59.

² Бергер П. Л. Що таке інституція? Випадок мови [Електронний ресурс] / П. Л. Бергер ; пер. Ю. Яремко. – Режим доступу: <http://www.jl.lviv.ua/n35texts/berger.htm>.

³ Загальна теорія держави та права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 540.

⁴ Цит. за: Голенкова З. Т. Громадянське суспільство в Росії / З. Т. Голенкова // Соц. дослідження. – 1997. – № 3. – С. 28.

Парадигма соціальної системи Т. Парсонса дає змогу застосувати системний підхід до дослідження громадянського суспільства як структурно-диференційованої цілісності, що забезпечує реалізацію інтересів та потреб людини. Його концепція соціетального суспільства представлена плюралізмом посередницьких структур: громадські об'єднання, лобі, політичні партії. Т. Парсонс розглядає демократичне добровільне об'єднання «як еволюційну універсалію», чим повніше вона «впроваджена» в суспільстві, тим ефективнішою стає соціальна організація¹.

Чинником зниження рівня соціальної напруженості в усіх сферах життєдіяльності суспільства може стати технологія соціального діалогу, яка ґрунтується на принципі організованої, інституційно оформленої співучасті. Це, у свою чергу, свідчить про необхідність інституціалізації системи соціального діалогу в соціальному просторі, створенні координаційних структур, дії яких будуть спрямовані на забезпечення реалізації інтересів соціальних суб'єктів у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Таким чином, специфіка організацій громадянського суспільства передусім полягає в тому, що вони створюються не державою, а самими громадянами, їх корпораціями, підприємствами та існують автономно від неї, але відповідно до вимог чинного законодавства. Як підкреслює К. Кумар, «громадянське суспільство є тим середовищем, у якому сучасна людина законним шляхом задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, приходять до усвідомлення цінності групових акцій і суспільної солідарності»². У своєму найпростішому вигляді громадянське суспільство є сукупністю формальних і неформальних організацій, яка поєднує окремого індивіда або сім'ю (домогосподарство) з державою (владою) і бізнесом (приватним сектором економіки)³. Відмітною рисою організацій, які входять до складу громадянського суспільства, є їх неприбутковий (некомерційний) характер та добровільна участь громадян у цих організаціях, що виражається в роботі без оплати праці або із заробітною платою, меншою, чим у комерційному секторі. Це «проміжне царство», розташоване між державою і домашнім господарством,

¹ Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 12.

² Кумар К. Гражданское общество / К. Кумар. – М., 1994. – С. 21.

³ Аузан А. Экономическое значение гражданского общества / А. Аузан, В. Тамбовцев // Вопр. экономики. – 2005. – № 5. – С. 29.

утворене організованими групами та асоціаціями, які відокремлені від держави, які мають певну автономію у відносинах із нею. Воно сформовано добровільно членами суспільства для того, щоб захищати або поширювати їх інтереси, цінності та ідентичність. При цьому такі функції громадянського суспільства, як представлення інтересів громадян, їх залучення в соціальні процеси і надання соціальних послуг, дають підставу трактувати його як самостійну складову, а не як частину бізнесу.

Окрім цього, слід ураховувати, що діяльність людей, як правило, не пов'язана із задоволенням загальнозначущих потреб. Насправді абсолютна більшість індивідів зайнята задоволенням найрізноманітніших інтересів і потреб, у тому числі індивідуальних, сферою реалізації яких є повсякденне життя. У ній дії індивідів відображають їхні прагнення до автономії та незалежності від колективного життя. Повсякденне життя індивідів, її первинні форми становлять сферу громадянського суспільства¹.

Поступальний розвиток соціальних форм життєдіяльності приводить до їх диференціації, виділення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності, яка саме й спрямована на задоволення загальнозначущих потреб та соціально корисної праці, направленої на задоволення індивідуальних потреб. Ідеологічним обґрунтуванням цього процесу стають: 1) концепція індивідуалізму, коли людина розглядається як першооснова суспільного та політичного устрою², у тому числі й носій певних невід'ємних прав; 2) принцип непорушності приватної власності; 3) ліберальне розуміння свободи, що не зводить її лише до взаємовідносин між людиною та державою, натомість політична свобода розглядається лише як засіб для реалізації особистої свободи; 4) ідея місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію й відносну автономію різних форм публічної влади³.

Сучасна політологічна інтерпретація розглядає громадянське суспільство як складну і багаторівневу систему невіддільних структур. Оскільки повсякденні інтереси громадян нерівнозначні, остільки і сфери громадянського суспільства мають певну супідрядність, яку умовно можна виразити таким чином.

¹ Див.: Мухаев Р. Т. Политология / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 1997. – С. 111.

² Див.: Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права / С. Н. Егоров. – СПб., 2001. – С. 52.

³ Див.: Петришин О. В. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2–3 (33–34). – С. 146.

Перший рівень міжособистісних взаємозв'язків базується на індивідуальних особливостях та лежить у рамках таких інституцій, як церква, освітні та наукові установи, творчі спілки, спортивні товариства тощо.

Другий рівень міжособистісних взаємозв'язків базується на досягненні конкретної мети та реалізується через такі громадські інституції, як професійні, споживчі та інші об'єднання й асоціації.

Третій, вищий рівень передбачає сформованість у індивіда конкретних політичних позицій. Політичні переваги індивідів і груп реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів¹.

Таке розуміння громадянського суспільства переплітається з точкою зору Ю. Красіна і А. Галкіна, що як громадянське суспільство розглядають стабільну систему горизонтальних соціальних зв'язків, які утворилися безпосередньо із відносин власності, але не зводяться до них. У цій системі концентруються й оформлюються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші повсякденні інтереси соціальних прошарків і груп².

Таким чином, бачимо, що громадянське суспільство формують горизонтальні зв'язки, які поділяють його на кілька шарів. На відміну від держави громадянське суспільство не є структурованим по вертикалі і не керується зверху до низу, а формує певну мережу інституцій, які утворюють собою ціле, та забезпечує стабільність соціального устрою.

Інституції громадянського суспільства співпрацюють з інститутами держави, формулюючи інтереси груп суспільства, вони звертаються до держави з пропозиціями та зауваженнями щодо врегулювання певного напрямку життєдіяльності суспільства. Для цього у структурі влади функціонують спеціальні органи співпраці з організаціями громадянського суспільства.

Так, в Україні існують громадські ради, які утворюються і діють при органах державної влади. Наприклад, відповідно до статті 37 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» місцеві державні адміністрації взаємодіють із політичними партіями, громадськими, релігійними організаціями, професійними спілками та їх об'єднаннями для забезпечення прав і свобод громадян, задоволення їх політичних,

¹ Див.: Гаджиев К. С. Политология : пособие для сдачи экзаменов / К. С. Гаджиев. – М. : Логос, 2001. – С. 42.

² Див.: Красин Ю. Гражданское общество: путь к стабильности / Ю. Красин, А. Галкин // Диалог. – 1992. – № 3. – С. 23.

екологічних, соціальних, культурних та інших інтересів з урахуванням загальнодержавних і місцевих інтересів, сприяють виконанню статутних завдань та забезпечують додержання законних прав цих об'єднань громадян¹.

Постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» затверджено Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Цей Порядок визначає основні вимоги до організації і проведення органами виконавчої влади консультацій із громадськістю. Консультації з громадськістю проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів².

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України прийнято Положення про громадську раду при Харківській обласній державній адміністрації, відповідно до якого громадська рада при Харківській обласній державній адміністрації є постійно діючим колегіальним виборним консультативно-дорадчим органом, утвореним для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, налагодження ефективної взаємодії зазначених органів із громадськістю, урахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики³.

Отже, громадянське суспільство з точки зору інституційного підходу можна визначити як сукупність добровільно сформованих громадських інституцій, які виражають інтереси та потреби вільних та рівних членів суспільства і діють у межах певної правової системи. Воно має такі ознаки.

1. Громадянське суспільство є сукупністю громадських інституцій. Індивіди для задоволення своїх приватних потреб об'єднуються в недержавні організації, що, як і потреби індивідів, є різноманітними. Саме сукупність недержавних інституцій і утворює громадянське суспільство, а їх безпосередня діяльність забезпечує стабільний розвиток усього суспільства в цілому.

¹ Офіц. вісн. України. – 1999. – № 18. – С. 3.

² Там само. – 2010. – № 84. – С. 36.

³ <http://www.kharkivoda.gov.ua/>.

2. Громадянське суспільство відображає різноманітні інтереси громадян і створюється з метою їх задоволення. Кожна особа має приватні потреби та інтереси, які штовхають її на взаємодію з іншими суб'єктами громадянського суспільства. Прагнучи їх задовольнити, вона виходить у зовнішнє, соціальне середовище, у результаті чого і формуються інституції громадянського суспільства.

3. Громадянське суспільство формується добровільно та функціонує на основі принципів самоорганізації і самоврядування. Громадяни самотійно і добровільно, на основі власних потреб та інтересів визначають необхідність об'єднання у певну організацію, встановлюють мету, способи і напрями своєї діяльності, керують справами цієї організації та приймають рішення про її припинення чи подальший розвиток.

4. Громадянським стає лише те суспільство, в якому особа визнається вищою соціальною цінністю, а її права і свободи — рівними та невід'ємними.

5. Громадянське суспільство існує в межах певної правової системи, функціонує у певних рамках, підпорядковує свою діяльність нормам права, що діють у суспільстві.

Мерник А. Гражданское общество как институциональная система

В статье рассматривается институциональное определение гражданского общества. Демонстрируются различия между понятиями «институт» и «институция». Исследуется правовая природа гражданского общества как совокупности добровольно сформировавшихся общественных институций, которые отображают интересы свободных и равных членов общества.

Ключевые слова: гражданское общество, институт, институции гражданского общества.

Mernik A. Civil society as an institutional system

The article considers the institutional definition of civil society. Demonstrates the differences between the concept of institut and institution. We investigate the legal nature of civil society as an aggregate voluntarily formed social institutions, which represent the interests of free and equal members of society.

Keywords: civil society, institution, institutions of civil society.